

Metody užívané při výzkumu mezi Romy

Kvalitativní výzkum

Při výzkumu mezi Romy se ve značné míře uplatňují metody kvalitativního výzkumu. Důvodem je především možnost modifikace základní výzkumné otázky i samotného tématu v průběhu všech fází výzkumu. Změny vycházejí především z nového poznání během sběru či analýzy dat. Sběr a analýza proto probíhají současně.

Podrobným výzkumem jednoho nebo více propojených jednotlivců, při kterém se získává větší množství údajů, se zabývá **případová studie**. Mezi Romy je dobře praktikovatelná osobní případová studie, při které je objektem výzkumu jeden životní aspekt vybraného respondenta. Při výzkumu zaměřeném na jednu osobu lze v romském prostředí více než kde jinde získat nové narátory pomocí tzv. metody sněhové koule. Jeden respondent při svém vyprávění odkáže na několik dalších, kteří s ním sdílí jistý zkoumaný aspekt. U Romů je obvykle velmi jednoduché navázat kontakt s těmito nově objevenými jedinci, protože dosavadní respondent je ochoten za ním výzkumníka okamžitě zavést nebo na něj předat kontakt. Díky mnohem zřetelnější rodinné i „lidské“ pospolitosti totiž Romové málokdy respektují soukromí jedince, jeho právo na nezveřejňování osobních údajů či kontaktů. V romském prostředí není zejména začínající neromský badatel často seznámen se všemi detaily romské kultury a „romství“. Proto je efektivnější zaměřit se na celou historii života jedince, přičemž je ale stále třeba mít na paměti onu její část, která tvoří základ výzkumu. Do jisté míry je možné uplatnit také studii komunity, která se podle J. Hendla zaměřuje na jednu nebo více komunit ve městě. Využití najde hlavně ve spojitosti s komparativním výzkumem, a to hned ze dvou úhlů pohledu. Srovnávat lze jistý jev v rámci různých subetnických romských skupin, modifikaci tradičních postojů nebo porovnání existence či chápání daného aspektu z pohledu menšiny a většiny. V prostředí romských osad je dobře použitelné také studium sociálních skupin, a to zejména s ohledem na velmi silné vazby v široké romské rodině.

Etnografický výzkum umožňuje dokumentování každodenního života jedince či kolektivu, a to tak, že je výzkumník pozoruje a zároveň s nimi komunikuje. Etnografický výzkum předpokládá pružnou reakci badatele na daná zjištění a při výzkumu v romské komunitě je velmi dobře a nenásilně použitelná. Na rozdíl od případové studie vyžaduje delší pobyt v terénu. Přitom je však možné se setkat s ryze nevědeckými překážkami, které mohou způsobit nepochopení při verbální i neverbální komunikaci a nechtěně vyústit v nedorozumění. Základem etnografické práce je zaznamenávání pozorovaného, slyšeného a

prožitého. Pro výzkum ve vzdálenějších romských lokalitách, kde není dlouhodobý pobyt možný, se uplatňuje mikroetnografie. Orientuje se na popis specifické skupiny osob nebo jevu a není při ní požadován dlouhodobý terénní výzkum.

Oral history

Až v posledních dvaceti letech se v našich zemích dostala do širšího povědomí a uznání tzv. oral history, orální historie. Jedná se o kvalitativní metodu, jejímž cílem je získat ucelené informace od příslušníků tzv. bezdějinných vrstev. Předpokladem je subjektivní postoj dotazovaného, který je považován za nepostradatelnou součást výzkumu. V centru zájmu je člověk, jeho individualita, pozorovaný badatelem jako původce verbálních i neverbálních informací. Základním předpokladem práce s orální historií je respekt k člověku jakožto jedinci se vším, co s sebou tento fakt přináší.

Základem orální historie je **opakovaný rozhovor** s respondentem. Při výzkumu mezi Romy je pravděpodobně neefektivnější a nejlépe uplatnitelný. I když s narůstající vzdáleností se rozhovory opakují s většími problémy, lze je uskutečnit. Každý rozhovor by měl mít fázi přípravnou, výzkumnou a analytickou.

Strukturu velmi podobnou rozhovoru vykazuje **interview**. Nezachází obvykle do takové hloubky jako opakovaný rozhovor, drží se daného specifikovaného tématu, ke kterému má za úkol získat maximální množství dat. Při interview tazatel vstupuje do rozhovoru častěji, jeho otázky jsou konkrétnější, zpřesňující, specifičtější, současně však respektují osobní, subjektivní přístup dotazovaného.

Životní příběh je obvykle zaznamenáván při opakovaných setkáních badatele a narátora. Vyprávění sleduje život respondenta, může být veden buď chronologicky nebo strukturovaně. Chronologický způsob vyprávění vyhovuje starším lidem nebo osobám, pro něž by strukturovaná forma mohla přinášet duševní námahu. Také záznam životního příběhu je dobře použitelný při výzkumu u Romů, a to především z důvodu proniknutí do života dotazované osoby, zorientování se v jeho minulosti. Občas je možné se setkat u respondentů s bagatelizováním období dětství a dospívání. Pro Romy je důležitá a zajímavá ta část života, ve které dosáhnou určitého společenského postavení v rámci komunity. Je zde proto víc než nutná osoba tazatele a jeho usměrňování správného „toku času“ ve vyprávění, přičemž musí sám zajistit, aby nebyly některé životní fáze vynechány. Strukturované životní vyprávění je vhodné použít u respondenta, kterému nedělá problém oddělovat a vyčleňovat určité složky svého života, a to nikoliv na základě časové osy, ale jejich obsahu. Při výzkumu mezi Romy je použitelný např. v rozhovoru s řemeslníky či výtvarníky. I v takových případech je

obvyklejší kombinace obou způsobů – nejdříve narátor chronologicky rozebere svůj život a posléze začne rozebírat svoji profesní dráhu.

Kvantitativní výzkum

Kvantitativní výzkum využívá náhodné výběry, experimenty a silně strukturovaný sběr dat pomocí testů, dotazníků nebo pozorování. Na základě stanoveného cíle a výzkumných otázek se určí proměnné, na které je výzkum zaměřen. Podle nich je pak sestaven dotazník, který pomáhá u jedinců tvořících skupinu tyto proměnné zaznamenat, změřit a upřesnit jejich vzájemný vztah. Informace o proměnných se získávají pomocí hodnotící škály. Otázky, při nichž musí dotazovaný předat nějaký širší komentář, jsou méně obvyklé.

Používání dotazníkového sběru dat v romské komunitě není obecně příliš preferované. Lze jej považovat pouze za doplňkový a ne příliš přesný zdroj informací. Pro nemalý počet Romů představuje dotazník hned několik téměř nepřekonatelných překážek. Mnoho Romů projevuje značnou nedůvěru k jakékoliv „papírové“ podobě dotazů. Dotazníky a vyplňování mají spojené s neoblíbenými úřady, především sociálními. Bojí se cokoli přiznat, aby jim odpovědi v budoucnu nemohly uškodit. Dalším problémem je fakt, že dotazníky nejsou psány v mateřštině respondentů. Text je proto pro ně místy těžce pochopitelný, k čemuž se často přidává i skutečnost, že je proložený cizími slovy a pro Romy neznámými termíny. Nutno podotknout, že i v dnešní době je část romské populace pologramotná nebo negramotná, a proto by jí při čtení a vyplňování dotazníku nepomohl ani rodný jazyk. Za svůj handicap se navíc stydí, a proto raději dotazník vyplní, ačkoliv místy odpovědi třeba jen odhaduje nebo pouze náhodně vybírá. Tuto ztíženou situaci lze romským respondentům usnadnit ústním zprostředkováním, tedy přečtením dané otázky a jejím vyplněním. V případě, že by se měl respondent vyjádřit jinak, než hodnotící škálou, může ale při vyplňování tazatelem dojít ke zkreslení odpovědi. Při nepochopení otázky ze strany dotazovaného položí např. výzkumník doplňující otázky, které jednostranně navedou dotazovaného k odpovědi, jež v podvědomí tazatel očekává. Osobní zkušenost mě přesvědčila, že otázky dotazníků jsou někdy pokládány tak, že je Romové v rámci svého chápání určitých souvislostí (např. rodinné soužití) nemohou vnímat stejně jako neromští respondenti. Někdy jim navíc nedají otázky šanci poradit si s danou problematikou „po svém“. Dotazníky vyplňované respondentem jsou z výše uvedených důvodů nejméně úspěšným a důvěryhodným zdrojem informací.

Rodinná pospolitost Romů a jejich způsob řešení každého problému za účasti široké rodiny způsobuje, že se výzkumník téměř nikdy nedostane do situace, kdy vyplňuje dotazník za přítomnosti jediné osoby. Odpovědi pak nezřídka ztrácejí individuální charakter a jsou

závislé na věku i pohlaví dotazovaného. Získaná data tak vlastně neodpovídají postoji jedince, ale postoji kolektivu vůči jedinci.

Komparativní metoda

Se zájmem o kulturu a způsob života rozmanitých národů se setkáváme již během 18. století. Je více než pochopitelné, že hojně využívaným postupem při výzkumu jiného než vlastního národa byla a je metoda komparativní. Při výzkumu Romů využívají mnozí vědečtí pracovníci možnost srovnání s relevantními prvky kultury v majoritní společnosti. Vzhledem k tomu, že romské etnikum není homogenní, je však třeba využívat komparaci také v rámci výzkumu a popisu jednotlivých subetnických romských skupin.

Specifika výzkumu mezi Romy

Při výzkumu jiného než vlastního etnika musí badatel velmi často používat specifické postupy. Měl by se zbavit vlastního „etnocentrického“ pohledu na jiný národ, poznat jeho vnitřní normy a zákonitosti a posuzovat je z hlediska kultury, ve které vznikly a fungují. Tento přístup mu v podstatě zajistí duševní soužití se zkoumanou skupinou. Komplikovanější je splynutí fyzické, především v případě, jsou-li antropologické znaky vědce výrazně odlišné od zkoumaných jedinců. Chápání každé kultury coby jedinečné entity je antropology označováno za kulturní relativismus. Jeho zastánci považovali za nejdůležitější sžít se s odlišným kulturním modelem, přičemž si byli vědomi nenahraditelné výhody znalosti jazyka zkoumané skupiny.

Pracovníci různých vědních oborů se při výzkumu daných jevů romské kultury setkají dříve nebo později s komplikacemi či přístupy jednotlivých respondentů specifickými právě proto, že jde o příslušníky jiné etnické menšiny. Nepřipravený jedinec se může bez zavinění jakékoliv strany dostat do situací velmi problematicky řešitelných. Při výzkumu mezi Romy je tedy žádoucí se seznámit s odlišnostmi v normách chování, chápání určitých situací i v životních hodnotách a postojích. Obecně platí, že starší generace je konzervativnější a s níže nastíněnými problémy se tedy můžeme setkat častěji u ní. U mladších osob naopak sledujeme přiblížení se „většinovému vzoru chování“.

Jinak vnímá určitou událost nebo skutečnost žena a muž, dítě, dospívající a dospělý člověk. Dokonce i příslušníci různých subetnických romských skupin mohou mít na jeden a tentýž fakt odlišné názory vyplývající z jejich etických a životních norem. Ucelený pohled vytvořený průřezem názorů rozdílných generací by měl být jistě cílem každého výzkumníka.

O první shrnutí, jak postupovat při výzkumech v romských komunitách, se pokusila na samém počátku 21. století romistka PhDr. Hana Šebková. Základní teze nazvala Desatero doporučení pro návštěvníky romských osad (komunit):

1. Dříve, než vyrazíme do romské osady, zamysleme se nad motivy, proč do ní chceme jet.
2. Obyvatelé romských osad (komunit) si plně zaslouží naši úctu a respekt – uvědomme si proč.
3. Vybavme se na cestu – nejedeme na dovolenou k moři.
4. Podle možností si opatřeme nějaké kontakty, na koho se v osadě obrátit, za kým jet.
5. Respektujme místní zvyklosti a tradice – nejen romské, ale i ty, které udržují místní neromští obyvatelé, a chovejme se slušně. My z osady zase odejdeme, Romové tu budou žít dál.
6. Připomeňme si, že u Romů platí přísloví Kas o Del andro kher and'a, oles avri na čhivava – Koho Bůh přivedl do domu, toho přece nevyhodím! Nezneužívejme ho!
7. Kořalka – dobrý sluha, ale zlý pán.
8. Buďme neviditelní – dozvíme se víc.
9. Odpusťme si povrchní publicistiku – od toho je, bohužel, dost jiných.
10. Po návštěvě anebo již během ní zvažme, čím lze lidem v osadách přispět či jak pomoci.

Podobné pokusy o návody a doporučení, jak jednat s Romy, vychází z praxe terénních pracovníků nebo romských poradců. Krajský poradce pro národnostní menšiny Karlovarského kraje P. Vaculík vytvořil zase na základě svého dlouholetého každodenního kontaktu s Romy soupis deseti rad, jak lépe vycházet s Romy:

- nemluvme o Cikánech, vždy se jednalo o Romy, jak sami sebe označovali už indiští Domové/Romové – ve světě Roma, a výraz Cikán má pejorativní nádech lháře, zloděje, podvodníka. Ovšem někdy a někomu to nevadí, viz cikánský biftek, cikánský baron...
- Romovo chování, jednání, vystupování na úradech, výchova, uvažování, právní povědomí, odpovědnost a způsob přemýšlení, třeba o budoucnosti, je a vždy bude jiné – předvídejme to a nepřekvapí nás to;
- mějme stále na mysli, že nejsou všichni stejní, vyslechněme je a přistupujme k nim individuálně;
- učme se multikulturní toleranci a vstřícnosti k lidem odlišným kulturou i antropologickým vzhledem;

- jedneje s Romy normálně, nepovyšujeme se nad ně a poskytneme jim běžnou úctu, i ti sociálně nejproblémovější jsou v bezprostředním kontaktu srdeční, příjemní a pohostinní, dokáží takové jednání ocenit a pamatují si ho!
- nebojme se jich a nepřesvědčujeme je, že nejsme rasisty – nejsme-li, poznají to sami;
- Rom dokáže přijmout výtka – musí být ale pravdivá;
- Rom si rád vymýšlí, zveličuje, slibuje – ověřme si to;
- Rom si bude vážit, budeme-li s ním mluvit na rovinu, bez příkras a ne řečí paragrafů, ale srozumitelně a přímo;
- nejde a nebo neprojde-li něco, a my už to víme a nebo tušíme, řekněme mu to rovnou a neodkazujeme ho, ať se zeptá za týden!!

Před rozhovorem

První těžkosti mohou nastat již před zahájením a zaznamenáváním samotného rozhovoru. Romský respondent je ochoten se dohodnout na určitý den a hodinu. Pokud se však vyskytne cokoli, čemu chce nebo musí dát přednost, neváhá rozhovor jednostranně zrušit. Ve většině případů přitom skutečnost nepovažuje za nutnou oznámit tazateli. Jeho přístup nepramení z jakékoliv neúcty, ignorace či neochoty, pouze vychází z odlišného postoje k času. Nejedná se ani o nezodpovědnost, jak je neromská většina obvykle přesvědčena. Rom vychází z předpokladu, že danou věc bylo třeba bezodkladně vyřídit a každý situaci pochopí. Ať už se jedná o návštěvu, pohlídání dítěte, či nákup. *Tyto jevy pravděpodobně souvisí s postojem Indů a Romů k času a životu vůbec. ... O hodinu více nebo méně nehraje roli, nespěchá se, návštěvy přichází se zpožděním a vysedávají donekonečna. ... Rom jakoby ... počítal s jakousi extrasenzitivní komunikací, že ten druhý „to“ nějak vycítí a pochopí jeho důvody. ... Co se Evropanovi může jevit jako „indická nespolehlivost“, je spíše bezčasovost, nedostatek takového smyslu pro čas, jak je běžný v Evropě. Nesplněné sliby byly obvykle míněny zcela vážně, ale kdy je splní, to se mu (osobě, která slib dala – pozn. aut.) nejeví jako závažná otázka.*¹ Tazatel se tak může na termín rozhovoru domlouvat několikrát bez požadovaného výsledného efektu. V případě vzdálených míst (např. mimo bydliště tazatele) je tedy lepší prvotní výzkum neplánovat příliš přesně a částečně se spoléhat na náhodu a okamžitá doporučení.

Náhodné vytipování narátora se pochopitelně neobejde bez komplikací. Jistá osoba může být doporučena jako vynikající vypravěč. Jeho umění ovšem mohou ocenit pouze lidé,

¹ Viková, L.: *Obraz současné romské rodiny z pohledu dětí a znalost romštiny u těchto dětí*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Indologický ústav, 1996, s. 17–18.

kteří jej znají dlouhodobě. K „novému“ neznámému posluchači pojme podezření, neřekne mu vše, cizímu člověku není ochoten napoprvé sdělit svoje nejniternější pocity. U Romů jsou všechna tato rizika ještě završena nedůvěrou k zástupcům většinové společnosti, kteří mohou být považováni za vetřelce. Určitý odstup pochopitelně vznikne i následkem utkvělé představy, že „on je gadžo a stejně nebude chápat, co tím myslím“. Rezervovaný přístup založený na etnické odlišnosti je možné odstranit dvěma způsoby – zajistit, aby byl etnický původ tazatele a respondenta stejný, nebo si opakovanými návštěvami a nezávaznými rozhovory (třeba i za nepřítomnosti techniky) důvěru postupně získat. Ani přítomnost romského tazatele však nemusí vést k úplnému odstranění bariér, jestliže respondent a tazatel se hlásí k různé subetnické romské skupině.

Nedůvěru v tazatele lze eliminovat prostřednictvím třetí osoby, která zná obě strany a je ochotna zajistit jejich seznámení.

Neznalého výzkumníka by mohl romský respondent překvapit již při otevření dveří a prvním kontaktu. Podávání ruky na pozdrav tak obvyklé u většinové společnosti je zejména pro starší Romy nemilá záležitost. V tradiční romské komunitě si podávali ruce jen muži a ve výjimečných příležitostech, žena muži ruku v podstatě nikdy nepodala. Bylo by to považované za neslušné až vyzývavé.

Mladým tazatelům nezdídka starší Romové tykají. Nejde o vyjádření neúcty vzhledem k věku ani neúcty Roma k neromovi. Jedná se o zvyk dodnes udržovaný v komunikaci v romštině a užívaný i při rozhovoru v jiném jazyce. Zatímco v českém prostředí je kritériem pro tykání a vykání známost, v romštině je tímto kritériem stáří. Tradičně tedy starší osoby tykaly mladším, a to i neznámým, zatímco mladší osoby starším vykaly. Mohly to být i osoby blízké z rodiny. Vrstevníci si mezi sebou tykají. Hovoří-li Rom o starší, velmi vážené osobě, případně o zesnulém, hovoří o ní v třetí osobě množného čísla.

2. 2. 2 Při rozhovoru

Především u starší generace může romský respondent projevit nedůvěru nejen z důvodu jiné etnické příslušnosti, ale i z důvodu pohlaví tazatele. Postoj souvisí hlavně se zakořeněným a stále živým jasně vedoucím postavením muže v rodině a podřízenější pozicí ženy a dětí. Může se proto stát, že muž bude mít jisté výhrady, pokud povede rozhovor žena. Romská žena se pak nikdy nesvěří muži se svými myšlenkami tak otevřeně, jako ženě, o níž je přesvědčena, že se do jejich pocitů vžije jednodušeji. V tomto případě je odlišná etnická příslušnost obou stran naopak výhodou. Romové chápou, že svět muže a ženy má u majority v leckterých směrech jiná pravidla, a především muži se jim bez větších problémů přizpůsobí.

Při rozhovorech s Romkami je však vhodnější zajistit v roli tazatele ženu. U současných třicátníků se rozdíl mezi pohlavím při rozhovoru obvykle stírají a roli hrají především sympatie a ochota komunikovat na obou stranách.

Stejnou roli jako pohlaví hraje i věkový rozdíl mezi oběma stranami. Opět jsou více rezervované romské ženy. U Romů je obvyklá vysoká úcta ke starším lidem, spojená s předpokladem, že starší předávají své zkušenosti formou dobrých a správných rad mladším. Je-li romský respondent starší než tazatel, má občas tendence poučovat a považovat svoje názory za neomylné. Předpokládá, že mladší se jeho názoru podřídí, ba dokonce jej přijme za svůj. Zmíněný postoj se umocňuje v případě, že tazatel je romského původu. Vůči neromům uplatňují respondenti obvykle spíše stanovisko vysvětlovací, při němž předpokládají jeho téměř úplnou neznalost romské kultury, historie či životních hodnot. Tento přístup je ve výsledku velmi přínosný, protože respondent je ochoten detailně vysvětlit či popsat fakt, který je dle něj mezi Romy obecně známý a s Romy není nutno jej více rozebírat. Pro tazatele jde o cenné záznamy, díky nimž může objasnit jinak majoritou nepochopený nebo přímo odmítaný jev romské kultury. Stále je však nutno mít na paměti, že k obdobným informacím se člověk dostane právě až při opakovaných návštěvách.

Pro odborného pracovníka je v dnešní době nahrávací technika naprosto samozřejmou a nepostradatelnou součástí výzkumné práce. Plánujeme-li rozhovor s Romy, je nutné je upozornit na skutečnost, že použijeme záznamovou techniku, jakou a za jakým účelem. Značná část romských respondentů je k uchování jejich slov lhostejná a mnohdy nechápe, z jakého důvodu je nutno pořizovat potvrzení, že s ním souhlasí. Obvykle také nelpí na dodržení anonymity a souhlasí s poskytnutím získaného materiálu pro badatelské a výstavní účely či pro média. Přesto není vhodné hned při prvním setkání vybalit veškeré potřebné technické zázemí. Jedná-li se o výzkum ve vzdálených místech, kam nemá tazatel možnost opakovaně dojít, je potřebné si s dotyčným ještě před zahájením natáčení promluvit a podrobně mu popsat, jak bude rozhovor veden, jaká technika využita, jaké otázky budeme přibližně pokládat atd. S nesouhlasem s natáčením slova se mezi Romy nesetkáváme s výrazně vyšším procentem, než je tomu u majoritní společnosti. Nejčastěji odmítnou rozhovor na téma 2. světové války, někdy kontakt odmítají také např. Romové, kteří nechtějí zveřejňovat svoji etnickou příslušnost. Stejně jako jakýkoliv jiný respondent jsou více nebo méně nervóznější se zvyšujícím se množstvím a různorodostí techniky. Nahrává-li tazatel odpovědi pouze na audio zařízení, spadne z vypravěče téma dříve, než je-li záznam snímán také na kameru.

Postupem času a uvolněním atmosféry při rozhovoru přestane respondent danou techniku vnímat. Můžeme tak pozorovat postup od „upjatého“ vyprávění, kde se autor někdy snaží mluvit spisovně, každou okolnost popisované události vysvětlit apod., až po emocionální a živé vyprávění doprovázené gesty, výkřiky nebo změnami hlasu.

Pochopitelně, že existují i takoví jedinci, kteří se při dohodnutém nahrávání nikdy patřičně neuvolní. Ačkoliv ještě před chvílí hýřili všemožnými informacemi, na záznam odpovídají v holých větách a co nejstručněji. Podobné situaci je možné se vyhnout, pokud lze dohodnout s narátorem přípravný rozhovor. V něm se vypravěč uvolní, pochopí, o co tazatelí jde, vyzkouší si rozhovor za přítomnosti techniky. V případě výzkumu v romském prostředí se však stává, že rozhovor se uskuteční spontánně, na základě okamžitého doporučení. Značná vzdálenost od „základny“ nedovoluje tazatelí vracet se na místo častěji a nahrát rozhovor až po několikáté návštěvě, a naopak jej nutí uskutečnit rozhovor bez jakékoliv přípravy. Tazatel ani narátor občas vlastně netuší, jak bude rozhovor probíhat. V případě romských respondentů bohužel nelze obvykle místo přípravného rozhovoru praktikovat ani častější písemný styk a telefonní hovory, jak doporučují autoři v případě výzkumu orální historie.

V době digitálních fotoaparátů by se zdálo, že pořídit kvalitní fotografii z prostředí romské komunity nemůže být problém. Opak je však pravdou. Na Romy ze slovenských osad působí fotoaparát jako magnet. Všichni se chtějí nechat hromadně fotit – s dětmi, s maminkou, s tatínkem bez dětí, s babičkou, kmotrou atd. Dospělí si požádají o několik fotografií, obvykle ne více než pět. Děti jsou však v tomto směru téměř neúnavné a nastavují se, předvádějí, dělají nejrůznější grimasy. V takovém okamžiku nepořídí kvalitní dokumentární snímky sebelepší fotograf. Řešení si nejspíš musí najít každý sám podle svých možností a praxe. Je možno pořizovat záběry, aniž by se přiložil aparát k oku, najít si záběr a pak se k němu rychle otočit. V případě, že se výzkumník může vrátit na stejné místo během několika po sobě jdoucích dnů, je také vhodné první den chodit pouze s fotoaparátem na krku a pořídit občas pro dokumentaci v podstatě bezcenné fotografie. Obyvatelé osady si na přítomnost fotografa zvyknou natolik, že další den už jej nebudou vnímat. Potom teprve je schopen pořídit skutečné autentické záběry ze života v romské osadě. Pořizování záběrů z jakékoliv lokality je vhodné si předem dohodnout se zástupcem komunity. Je možné se tak vyhnout případným konfliktům s jednotlivci.

Pro širokou romskou rodinu je typické společné rozhodování o problému. Rozhovoru by tedy měl být přítomen pouze tazatel a respondent. V opačném případě se rozhovor stane záležitostí všech přítomných. Začnou se vzájemně překřikovat, komentovat různé popisované události, vysvětlovat hlavní osobě, že se mýlí apod. Pokud je rozhovoru s romskou

respondentkou přítomen muž, začne žena často nevědomky přebírat jeho názor a prezentovat jej jako svůj vlastní.

Přítomnost druhé osoby má však také svoje klady – pokud si vypravěč nemůže na nějakou událost vzpomenout, může mu druhá osoba napovědět. Mnohdy také pomůže navodit známou rodinnou atmosféru, která je pro Romy obzvláště důležitá.

Při samotné návštěvě respondenta se může neromský tazatel dostat do neobvyklých a pro něj neznámých situací, které jsou způsobeny odlišným chápáním životních situací a normami chování. Přizpůsobení se ze strany výzkumníka je v takovém případě žádoucí a vysoce přínosné. Bohužel ve většině případů je prakticky nemožné a trvá mnoho let, než si člověk vychovaný k dodržování etických norem běžných v rámci vlastního etnika zvykne automaticky se vstupem do romské rodiny „žít jiný život“.

Přijmout příslovečné pohostinství Romů, které ale není v dnešní době zas až tak úzkostlivě dodržováno, není ze strany tazatele na první pohled nijak složité. Odmítat občerstvení v romských rodinách je naopak silně kontraproduktivní. S konzumací jídla a pití však na neromské strážníky číhají jisté nástrahy. Romové mají tendenci předvést svoji sociální i finanční úroveň velkým výběrem různých potravin, nejčastěji masných výrobků, uzenin, produktů studené kuchyně, pochutin, slazených limonád a alkoholických nápojů. Požádat o vodu např. ve slovenských romských osadách s sebou nese ještě další riziko. Zdroje vody, které místní obyvatelé používají, jsou často závadné a neposkytují tekutinu tak čistou a zdraví bezpečnou, na jakou jsou zvyklí obyvatelé měst. Její byť i převařená forma může způsobit nepříjemné zažívací problémy. I s podobnými potížemi musí výzkumník na poli romské kultury a historie počítat.

Děti českých rodičů od malička slyší, že slušností je poděkovat a poprosit. Romové však mezi sebou díky a prosby nepoužívají. Sdílení společného jak po stránce duševní, tak i materiální, je jedna z nejvýraznějších složek romského kulturního vzorce. V zásadě darující počítá s tím, že kdokoliv pro něj bez přemýšlení něco podobného v případě potřeby udělá také. Romské slovo *te mangel* lze přeložit jednak jako prosit a jednak jako žebrot. V případě obvyklé prosby týkající se denního života používají nejčastěji Romové místo českého prosím slůvko *ča*, což v doslovném překladu znamená jen, trochu. Českou větu „Dej mi, prosím, chleba“ tedy přeloží do romštiny *de ča man maro*. Podobnou funkci přebírá např. přítomný podmiňovací způsob. Květnaté prosby, užívané dříve např. při žádostech o nevěstu nebo usmiřování jednotlivců, z českého prostředí již patrně vymizely. Jedná se o podobné obraty jako *čarav tro vod'ori* (lížu tvoji dušičku). Romové však v určitých situacích neváhají použít ani ustálené frazeologické termíny pro české posluchače nepochopitelné a nepřijatelné, jako

např. *chav tire pele* (jím tvoje varlata). Podobně prvotní význam slova *te pal'ikerel* je zdravít, teprve v posledních desetiletích 20. století se rozšířil význam také o český ekvivalent děkuji. Při komunikaci s neromy jsou především lidé mladší čtyřiceti let zvyklí poděkovat a poprosit, jak to od nich vyžaduje většinová společnost. Pokud se však tazatel naučí, že za pohostinství nemusí vyjadřovat vděčnost, stoupne na pomyslném žebříčku lidských hodnot u romského narátora o něco výš.

Jako jedna z typických romských vlastností je velmi často uváděna neschopnost myslet na budoucnost. Žítí přítomností nebo tzv. ze dne na den zároveň způsobuje potlačení vzpomínek na minulost bez nutnosti předávat je svému okolí. Hlavními tématy rozhovorů mezi Romy samotnými je obvykle současnost. O minulosti se vypráví při výjimečných událostech, např. rodinných oslavách, o Vánocích či při pohřbu. I z toho důvodu může romským respondentům připadat požadavek výzkumníka, aby si vzpomněl na události před padesáti lety, nevhodný nebo zbytečný. Jde-li navíc o události stresující a vyvolávající nepříjemné a bolestivé vzpomínky, měl by tazatel při prvním rozhovoru toto téma úplně vynechat a raději směřovat na dobu více blízkou současnosti. Opakovaný rozhovor je potom jediným způsobem, jak získat respondentovu důvěru a dát mu možnost, dostat se ve svém vyprávění více do minulosti.

Jistý pocit méněcennosti, po staletí vypěstovaný většinovým okolím, Romové mnohdy kompenzují přeháněním a záměrným udáváním nepravdivých údajů. Z jejich hlediska nejde v podstatě ani o lhaní, pouze upravování skutečnosti k domnělému obrazu neromského posluchače. Romové jsou přesvědčeni, že je lepší říct to, co chce posluchač slyšet, než neupravenou pravdu. Tazatel musí počítat i s tímto faktem ovlivňujícím vypravěčovu věrohodnost. Z tohoto důvodu je možnost opakovaných rozhovorů přínosná již proto, že se lze několikrát zeptat na stejnou událost. Díky více odpovědím stejného respondenta je pak možné zrekonstruovat „nejpravděpodobnější pravdu“. I ta bude pochopitelně ovlivněna různými faktory – věk, kdy daná osoba událost zažila, i věk současný.

Pro vypravěče je vždy ideální situace taková, kdy smí mluvit mateřským jazykem, popřípadě nářečím, které je mu vlastní. U Romů by tedy bylo nejlepší vést rozhovory v romštině. Zde pochopitelně většina výzkumníků narazí na nepřekonatelnou bariéru – neznalost romštiny. Nejvhodnější je samozřejmě se jazyk naučit. Pro Čechy je však romština poměrně obtížná a hovořit jí je ještě složitější. Zvládnutí základní gramatiky a slovní zásoby pomůže předejít určitým nedorozuměním.

Pokud respondent nehovoří svým mateřským jazykem, může se stát, že z něj některá slova nebo části vět nepřeloží správně. V horším případě se rozhodne raději myšlenku neprezentovat, aby se „neztrapnil“.

Příkladů vzájemného nepochopení plynoucího z rozdílných mateřských jazyků narátora a tazatele je jistě mnoho. Důvodem je tzv. romský etnolekt češtiny. *Specifický etnolektní slovní zásoba sestává z lexikálních přejímek z původních jazyků a ze sémantických a gramatických kalků, které jsou četnější než přejímky. ...Sémantickými kalky rozumím obecně české pojmenovací jednotky se sémantickým polem přejatým nebo částečně přejatým z původních jazyků. Gramatickými kalky jsou rozuměny takové pojmenovací jednotky, které byly vytvořeny překladem struktury tohoto výrazu z původního jazyka.*²

*Sémantické kalkování je změna sémantického pole pojmenovací jednotky v přejatém jazyce způsobená vlivem odlišného sémantického pole dané pojmenovací jednotky z původního jazyka. V etnolektu se vyskytují dva typy vychýlení podle povahy sémantického rozdílu. Za prvé se jedná o změnu významu ... a za druhé rozšíření významu, resp. převzetí původní polysémantičnosti. Většinou dochází k oběma sémantickým posunům zároveň,*³ například v případě romského slova *kher*, překládaného mluvčími do češtiny jako dům, byt a někdy i pokoj. Romské sloveso *te čhinel* znamená v doslovném překladu jednak hodit (házet) nebo lít (nalít, polít), takže vypravěč může použít např. obrat „házeli na něj vodu“.

*Gramatickým nebo částečným gramatickým kalkováním vznikly pojmenovací jednotky, jejichž jazykové realizace odrážejí nebo částečně odrážejí sémanticko-gramatickou formu jejich protějšků z původního jazyka. Jedná se tedy o pojmenovací jednotky vytvořené překladem struktury, resp. překladem části struktury původního výrazu.*⁴ Při úplném násilném překladu může dojít ze strany posluchače k naprostému nepochopení. Příkladem je otázka *So tuke hin?*, kterou se Romové ujišťují o příbuzenském vztahu jisté osoby s dotazovaným. Doslovný překlad *Co ti je? nese* v českém jazyce naprosto jinou informaci.

Chápání času v romském prostředí je – ať chceme nebo ne – odlišné od obvykle nastaveného pojetí v evropském a severoamerickém světě. Nejde jistě o podporování zaběhaných stereotypů. Proto při rozhovorech nepřipisují romští vypravěči časovému určení nijak vysokou závažnost. Životní události si respondent častěji spojuje se zážitky, jimiž je ovlivněn a které mohou být důležité jen pro něj samotného, než s časovými údaji.

² Bořkovicová, M.: Romský etnolekt češtiny. Případová studie. Praha: Signeta, 2006, s. 60.

³ Bořkovicová, M.: Romský etnolekt češtiny, c. d., s. 65.

⁴ Tamtéž, s. 69.

Podobný problém nastává při nutnosti určit přesnou lokalitu. Romové usedlí trvale na jednom místě nemají problém jak s pojmenováním vlastního sídla, tak se znalostí názvů z nejbližšího okolí. Tazatel musí brát ovšem v úvahu, že romská osada se často nazývá jinak, než vesnice, poblíž které se nachází. K přesnému vymezení místa je proto nutné pokládat doplňující otázky tak, aby bylo naprosto jasné, u jaké vesnice a kterým směrem se romské osídlení nacházelo či nachází. Důležité je také ujistění, zda daná romská rodina žila ve vesnici (městě) společně s místním obyvatelstvem nebo ve vyloučené lokalitě (osada, novodobá ghetta apod.).

Příslušníci bývalých kočovných rodin neuvádějí ve většině případů přesné lokální vymezení a životní události nemusí spojovat s místem, kde se zrovna nacházeli. Tím, že vedli kočovný způsob života, nerozlišovali příliš vzdálenosti mezi tábořišti. Jde-li však o skutečnost pro vypravěčův život zlomovou, určí zpravidla jak místo, tak i osoby, klíčové události a značné detaily.

Paměť narátora hraje při výzkumu postaveném na záznamech rozhovorů klíčovou úlohu. Jde o schopnost jedince ukládat, uchovat a vybavovat si informace. Z hlediska psychologicko-sociálního můžeme paměť dělit na vzájemně propojené a ovlivňující se paměti individuální a kolektivní. V případě Romů bývá obvykle kolektivní paměť nadřazena paměti individuální, což je důsledek životních postojů Romů samotných. O jednotlivých rozhodnutích, která mohla ovlivnit život narátora, není obvykle pochybnost a jedinec je neposuzuje z hlediska svého, byť i pozdějšího, postoje. Jejich bezvýhradným přijetím se v paměti narátora „zaznamenají“ jako jediné možné řešení a obvykle jsou tak i interpretovány.

Z hlediska biologicko-psychologického můžeme rozlišit několik druhů paměti. Paměť krátkodobá uchovává informace po velmi malou dobu (cca několik sekund) a závisí na míře pozornosti jedince. Paměť střednědobá zaznamenává události delšího časového úseku (čítajícího minuty), které mohou být zapomenuty, pokud nejsou po jisté době opakovány. Paměť dlouhodobou lze rozčlenit ještě na tzv. epizodickou paměť, při níž jsou vzpomínky vázány na konkrétní událost, nebo sémantickou, která zahrnuje obecně známé skutečnosti. Poznat rozsah paměti sémantické není obvykle výzkumníkovým cílem, jistá její existence je však vždy předpokládána. V případě výzkumu mezi Romy musí však badatel tento předpoklad mnohdy potlačit. Obecné dějiny vyučované na různých stupních škol, které slouží jako podklad pro vytvoření sémantické paměti, nejsou Romům nikterak blízké. „Patří“ většinové společnosti, a proto ji bezvýhradně nepřijmou za svoji a nebudou jí přikládat ve svém životě význam. Z toho důvodu je při vedení rozhovoru nutné, aby se tazatel vyvaroval používání zaběhnutých označení jistých historických událostí, např. Pražské jaro, sametová

revoluce apod. Zdaleka největší povědomí mají Romové o druhé světové válce. Starší pamětníci ji v českém jazyce označují nejvíce jako válku, v romském jazyce pak *o mariben* (rom. bití) nebo *baro mariben* (velké bití), užívá se také *murdaripen* (vražda, vraždění, zabíjení) či v zahraničí nejobvyklejším termínem porrajmos.

Při rozhovorech musí tazatel počítat také s problémem selektivity paměti. Slovenská socioložka Zuzana Kusá upozorňuje na několik obecných aspektů, se kterými je možné se setkat. Zmiňuje např. selekci privátních vzpomínek, kterou provádí vypravěč pod vlivem znalosti obecných dějin, na jehož základě rozhodne o některých zážitcích jako o nepotřebných. U Romů však můžeme v této souvislosti sledovat spíše selekci na základě jejich odhadu, co by výzkumník chtěl slyšet. Protože jejich znalost obecných dějin je obvykle mizivá, nepředpokládáme u nich selekci z tohoto důvodu. Selekcce z hlediska kolektivní paměti je u Romů více než zjevná, souvisí jednak s jejich životními postoji a jednak vyplývá z neustálé nutnosti chránit vlastní skupinu proti nepřátelskému okolí. Častý nedostatek vlastní sebeúcty a zjevná neúcta okolí vůči Romům může u romských vypravěčů vést k heroizování a přehnanému zdůrazňování osobního přínosu či účasti na dané historické události.

Vyhodnocení rozhovoru

Zdánlivě nekomplikované hodnocení záznamu znesnadňuje v případě romských vypravěčů tzv. *romano nav*, romské jméno. *Menšina neustále pronásledovaná, vystavená opětovným genocidním pokusům ze strany majority, byla nucena hledat nejrozmanitější způsoby úniku, úkrytu, obrany. Jedním z nich bylo matení stop, znepréhledňování identity. Proto ze třiceti Horváthů v jedné osadě má dvacet zapsáno křestní jméno Jan.*⁵ Oficiální jména jsou však v romské komunitě velmi rychle zapomenuta a vyměněna za vlastní. Nemusí se ani jednat o jména odlišná od běžných uvedených v kalendáři – Miroslav mohl být Miloš, Růžena Hela, Antonín Ruda apod. *Romské jméno se v tradičních romských komunitách uplatňovalo také jako aver nav, jiné jméno.*⁶ Jiné jméno mělo velmi důležitou funkci při ochraně před zlými silami či nemocemi: *Já byl zapsaný jako Gejza, ale maminka mi říkala Tonču. Zavolá: Tonču! Tonču! Zlá nemoc to slyší a hledá Tonču. Jenomže žádného Tonču nenajde, protože jsem zapsaný jako Gejza.*⁷ Jiné jméno může být jednak křestní jméno, ale i přezdívka. Přezdívky se dávají až v průběhu života, mohou se měnit i dědit. *Babička mi říkala*

⁵ Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1995, s. 63.

⁶ Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras, c. d., s. 64. Viz též Ficowski, J.: Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje. Varšava: Interpress, 1989, s. 75.

⁷ Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras, c. d., s. 65.

*Mrokaloro, Můj černoušku, dědeček na mě volal Buchlo Nakh, Rozpláclej Nose. ... Potom když umřel otec, začali mi říkat po něm Majpejl'omas nebo Majpejl'ahas. Divžesemneupad nebo Divžemitoneupadlo.*⁸ Vyjadřují nějakou vlastnost nositele, podobnost se známými osobnostmi nebo vzpomínku na nějakou událost s danou osobou spojenou. Žena dostane někdy přezdívku podle svého muže, kterou mnohdy ani nelze do češtiny přeložit: *Jakha, Oči – Jakhaňa.*⁹

Skutečnost, že romský respondent zná mnohé osoby vystupující v jeho vyprávění jen pod jejich *romano* nebo *aver nav*, způsobí, že tazatel neseznámený se situací se ve vyprávění může úplně „ztratit“. Nejjednodušším způsobem, jak tomu zabránit, je vyptat se na přesná jména, popřípadě si je ověřit u jejich nositelů. Pro opakovaný výzkum v jednom rodu je vhodné vytvořit si genealogickou tabulku.

⁸ Hübschmannová, M.: Šaj pes dovakeras, c. d., s. 67.

⁹ Tamtéž.